

85 jaar 'Geïllustreerde Flora van Nederland' (1899-1983) van E. Heimans en Jac. P. Thijsse

door Joh. Bolman

Voor talloze floristen, natuurliefhebbers en scholieren vormde de 'Geïllustreerde Flora van Nederland', kortweg ook wel als HHT aangeduid, een handige vraagbaak bij hun 'omgang met planten'. Niet zelden bleek dit het begin van een boeiende hobby, de floristiek. Ook wanneer men dan de Heukels' flora daarbij aanschafte, bleef men daarbij vaak zijn oude liefde trouw; de HHT bood door zijn geheel eigen benadering toch een aantal zaken die de Heukels niet bood. Kortom, de flora's vulden en vullen elkaar in bepaald opzicht wel aardig aan.

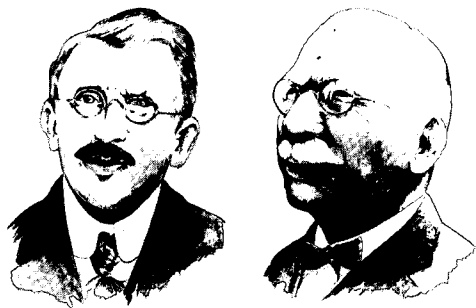
In dit artikel wordt de wordingsgeschiedenis van de Geïllustreerde Flora van Nederland beschreven. Ook de lezers die meer belang stellen in de geschiedenis van deze flora dan van die van Heukels, doen er goed aan toch eerst kennis te nemen van die passages in het Heukelsartikel waarin in grote lijnen de historische aspecten van de tweede helft van de 19e eeuw en de eerste drie decennia van de 20e eeuw, alsmede de ontwikkeling van de floristiek in die tijd worden besproken.

De eerste druk . . . voor f 3,50

In 1899, hetzelfde jaar dat in Groningen reeds de 8e druk van de Ongeïllustreerde Heukels van de pers kwam, verscheen bij de Amsterdamse uitgever W. Versluys een 'concurrent', de Geïllustreerde Flora van Nederland, geschreven door Heimans en Thijsse. Het was nog maar een dun boekje van circa 390 bladzijden, maar wél al in het steeds gehandhaafde formaat van 13 cm hoog en 18 cm breed. Het aantal illustraties, door de bescheiden auteurs 'figuurtjes' genoemd en voor zover ik weet alle van hun eigen hand, bedroeg echter niet minder dan 3.400. De prijs was f 3,50! De uitgever was duidelijk een voorzichtige zakenman; hij maakte nl. eerst een oplage van 1.000 exemplaren en bracht pas daarna, toen de vraag onverwacht groot bleek, in de eerstvolgende jaren nóg eens drie duizendtallen in de handel. Het succes bewees duidelijk dat er ook voor dit boek een debiet was.

Heimans en Thijsse en de beoefening der natuurlijke historie

De beoefening van de natuurlijke historie zat in de lucht. Het begon allemaal in Amsterdam. Thijsse (1865-1945) was van 1879-1883 leerling van de Amsterdamse Kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen geweest en nadien o.a. onderwijzer op Texel geworden. In 1892 benoemd tot hoofd van een lagere school in de hoofdstad, ontmoette hij daar weldra de iets oudere, uit Zwolle afkomstige E. Heimans (1861-1914). Heimans bestemming leek aanvankelijk niet in het onderwijs te liggen; hij bezocht in zijn geboortestad de

E. Heimans en Jac. P. Thijsse, de grondleggers van de Geïllustreerde Flora van Nederland

HBS en zou daarna scheikunde studeren, om dan met zijn kennis de zijdeververij van zijn vader op nieuwe leest te kunnen schoeien, zodat deze de opkomende concurrentie van de Twentse industrie kon doorstaan. Maar het bedrijf van zijn vader ging dermate snel achteruit, dat Eli de HBS in de 4de klas moest verlaten en als een soort reiziger in de zaak moest gaan werken. Door avondstudie behaalde hij echter de akte van hulp-onderwijzer, waarna de lagere akten voor wiskunde en Frans spoedig volgden. In 1882 kreeg hij in Amsterdam een aanstelling als 'derde onderwijzer', behaalde nog diverse andere schoolakten en werd in 1893 evenals Thijsse hoofd van een lagere school aldaar.

In dat jaar publiceerde Heimans een boekje, 'De Levende Natuur' geheten, een soort handleiding voor door hem op touw gezette schoolwandelingen in de stadsparken, een nieuwigheid welke door velen argwanend werd bekeken, doch door een gelukkig wat progressievere wethouder van onderwijs welwillend bevorderd. Van die tijd af

dateert ook Heimans' samenwerking met collega Thijssse, resulterend in diverse werkjes als 'Sloot en Plas', 'Hei en Dennen', 'In het bosch' e.d. In 1896 stichtten ze samen met J. Jaspers Jr., ook weer een onderwijzer, het tijdschrift 'De Levende Natuur', eveneens door W. Versluys uitgegeven. Binnen drie jaar boekte men al de duizendste abonnee! Dat lijkt in onze ogen niet zo erg veel, maar onze bevolking was toen maar ongeveer 5 miljoen en het aantal 'meer ontwikkelden' nog relatief klein.

De oprichting van de (K)NNV in 1901 was daarna nog slechts een kwestie van luttele jaren; Heimans, Thijssse en ook Heukels behoorden als onderwijzsmensen tot de hoofdbestuurleden van het eerste uur.

Het eigen gezicht van de Flora van Heimans en Thijssse

Wat was er nu nieuw aan de flora? Primair dat deze *geïllustreerd* was. Is het wel geheel toevallig geweest dat de eerste Geïllustreerde van Heukels een jaar later uitkwam? Maar wat vooral opvalt, is de wijze van *benadering van de gebruiker*. Dit wordt ons vooral duidelijk wanneer wij het begin van de 'Eerste tabel' van Heukels' Geïllustreerde en dat van de 'Eerste lijst' van de flora van Heimans & Thijssse – beide volgens de voorlaatste drukken – vergelijken:

HEUKELS

Eerste tabel

voor het bepalen van de families en van enige geslachten der Spermatophyta en Pteridophyta.

1. Planten met bloemen, die stamper(s) en meeldraden hebben, of één van beide:

Spermatophyta (Zaadplanten) 2

Planten, die nooit bloemen met stamper(s) en (of) meeldraden hebben:

Pteridophyta (Varenplanten) p. 64

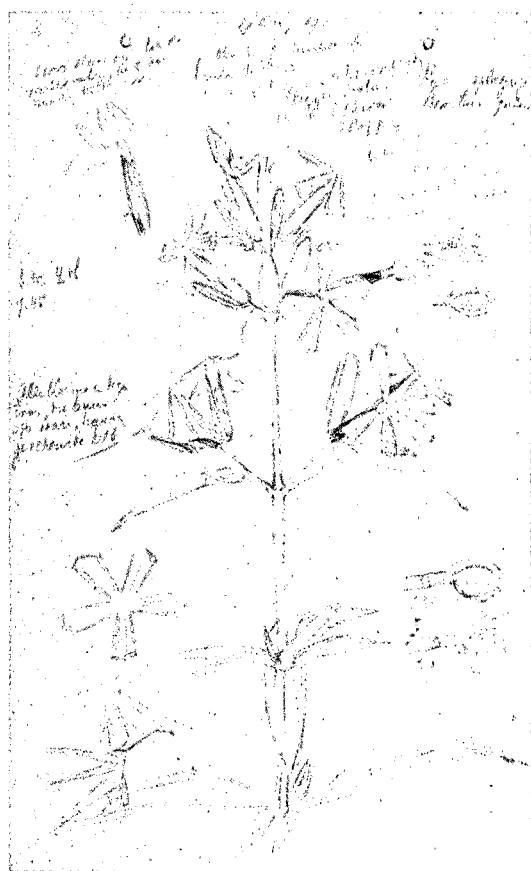
HEIMANS & THIJSSE

Eerste lijst

Lees vóór het gebruik de Wegwijzer.

1. a. Is uw plant een boom of heester?
Zo ja, zie dan onder
blz. 77 *Bomen en Heesters*.
- b. Is het geen boom en geen houtige struik of heester, of twijfelt ge,
zie dan hieronder bij No. 2

Ongetwijfeld hadden Heimans en Thijssse op door hen geleide excursies herhaaldelijk moeten horen: 'Heukels is voor ons te moeilijk'. Welnu, met hun flora gaven de auteurs, gewend als ze waren om

Dagkoekoeksbloem in schetsboek van Jac. P. Thijssse

enigszins ingewikkelde zaken op eenvoudige wijze duidelijk te maken, het passende antwoord.

Hun flora was iets 'noch nie Dagewesenes'. Had Heukels nog een voorbeeld gehad in Wünsche's Schulflora welke hij voor ons land bewerkte, Heimans en Thijssse gingen met de hunne geheel nieuwe paden.

Bij die 1e druk behoorde een *los* Voorwoord dat op aanvraag door de uitgever werd toegezonden. Hierin zullen de auteurs zonder twijfel een zekere verantwoording voor hun werk hebben afgelegd. Het is me helaas niet gelukt, hiervan een exemplaar in handen te krijgen. Noch Versluys, noch het Rijksherbarium of het Heimans- & Thijssse-Archief konden me er aan helpen. Wellicht bezit een wat oudere lezer het nog? Dan gaarne toezending aan mij, ter inzage of ter plaatsing in genoemd archief.

Vermoedelijk klinkt in het voorbericht van de 2e druk (1909) evenwel nog wel iets door van de inhoud van dat losse voorwoord. Het begint namelijk als volgt: 'Een excuus voor zijn verschijning heeft dit boek niet van node. Het werd geboren, nu net tien jaar geleden, toen er nog geen

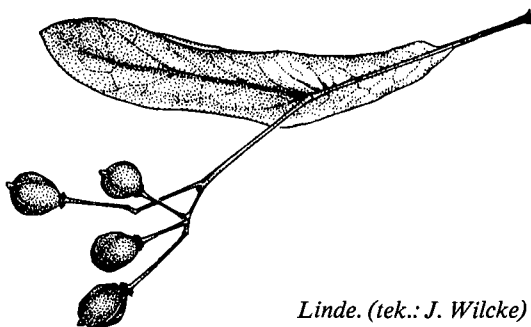
geïllustreerd determineerboek voor de Nederlandse flora bestond. Is het, wat de verluchting betreft, geen unicum gebleven, in andere opzichten wél: er is voor zo ver wij weten ook in het buitenland nog geen flora geschreven, waarin bij het determineren van de biologische bijzonderheden en van de habitus door bladstand wordt uitgegaan. Dit is hier het geval, zodat van een groot aantal planten de naam te vinden is zonder dat de voor beginners zo moeilijke systematische kenmerken te hulp worden geroepen. Daarmede is het ontwijfelbaar grote voordeel verkregen, dat de gebruikers er toe geleid worden, de *plant* te determineren en niet alleen de *bloem*. Zo treedt het plantenleven en niet in de eerste plaats vorm en getal op de voorgrond'.

Een andere nieuwigheid was het vermelden van allerlei bijzonderheden aangaande de planten en – waar dit aanleiding kon geven tot waarnemingen in de natuur – van de levenswijze van diverse soorten.

De tweede druk, met medewerking van H. W. Heinsius

Men had mogen verwachten dat er na het grote succes van de flora spoedig een tweede druk zou verschijnen maar dat was geenszins het geval. Het vierde duizendtal van de eerste druk was weldra uitverkocht en nadien was het boek zes jaar lang niet nieuw te koop. De auteurs hadden namelijk zelf heel goed beseft, dat hun werk verre van volmaakt was. Wie had zoiets trouwens kunnen verlangen? Ook in de recensies zullen wel bepaalde bezwaren zijn geuit. Heimans en Thijssse meenden derhalve dat in de tweede druk aanzienlijke wijzigingen dienden te worden aangebracht en dat de flora tevens belangrijk moest worden uitgebreid. Maar hoe groot beider werkkraft was, hiertoe ontbrak hun toch voldoende tijd.

Gelukkig vonden ze dr. H. W. Heinsius (1863-1939), medeoprichter van de (K)NNV, tot medewerking bereid. Deze had in Amsterdam biologie gestudeerd en was dus meer dan Heimans & Thijssse een 'vakman'. Het resultaat was merk-

Linde. (tek.: J. Wilcke)

baar! De 2e druk (1909) was bijna drie keer zo dik, nl. 1135 bladzijden en het aantal 'figuurtjes', vele nu ook van de hand van Heinsius, beliep ruim 5.000. Een groot aantal sierplanten uit park en tuin alsmede veel voorkomende kamer- en kasplanten waren in de nieuwe druk opgenomen, telkens in een 'Aanhangsel' bij de desbetreffende familie, waardoor dus 'de inlandse flora gescheiden was van de bijkomelingen'. En natuurlijk werden thans de officiële Nederlandse namen gebruikt, zoals die in 1906 door de NNV waren vastgesteld.

Terecht betuigden de (nu 3) auteurs aan uitgever Versluys hun dank voor het feit dat hij op hun aandringen zes jaar naliet, de oude zo goed lopende doch door hen onvoldoende geachte eerste editie door nadruk te continueren om het boek 'er in' te houden, wat dus een grote schadepost voor hem had betekend. En bovendien had hij de schrijvers carte blanche gegeven ten aanzien van de omvang van het boek en het aantal afbeeldingen, hoewel hij wist dat de prijs van de nieuwe druk niet veel hoger mocht worden. Die prijs was nu f 3,90 en ik denk dat wel niemand over die 40 cts méér zal zijn gevallen. Een huzarenstukje!

Veel aandacht had nu ook de bloembiologie gekregen, met name het bestuivingsmechanisme. Ook hiertoe zal Heinsius het zijne hebben bijgedragen, want hij had hiervoor bijzondere belangstelling en promoveerde bij Hugo de Vries op dit onderwerp.

Heimans & Thijssse schrijven dan ook aan het slot van hun voorwoord: 'Door hem (Heinsius) is dit werk niet alleen naar de aard, maar ook in de uitvoering een veel beter boek geworden. De Flora is niet meer van ons beiden, maar van ons drieën.'

Omvang, uiterlijk van de diverse drukken van de 'H.H.T.'

In feite was met deze 2e druk de flora op een peil gekomen dat daarin – gezien de bedoelingen van de schrijvers – geen wijzigingen van principiële aard meer behoeften te worden aangebracht. Het

*H. W. Heinsius
(1863-1939)*

J. Heimans (1899–1978), vanaf de 4e druk (1916) medewerker aan de HHT. Het gereedmaken van de 22e druk was de voltooiing van zijn levenswerk

in de tabel weergegeven overzicht van de tot en met 1965 verschenen drukken geeft dan ook, wat het aantal bladzijden enz. van het werk betreft, een vrij statisch beeld, met dien verstande dat vanaf 1947 het aantal figuurtjes van 5.000 op 6.000 werd gebracht.

Wat de 'zakelijke' kant van de cijfers aangaat, ziet men de omvang van de flora van 1909 t/m 1965 heel geleidelijk toenemen van 1135 tot 1182 pagina's, d.w.z. met totaal slechts 4%, ondanks het vanaf de 16de druk vergrote aantal figuurtjes en het telkens toevoegen van nieuw aangetroffen inheemse soorten, bepaalde adventieven e.d. Men moest er voortdurend op bedacht blijven, het boek niet al te dik te maken.

De prijs van f 3,90, in 1920 verhoogd tot f 5,90 (incl. crisistoeslag!), daalde tijdens de zware economische recessie van de jaren dertig iets en bleef ook in de oorlogsjaren (prijsbeheersing) gelijk. Dat toen de drukken zo snel opeen volgden houdt wel verband met de papierschaarste waardoor de

uitgever telkens maar een gering kwantum kreeg. En dat de flora na 1945 bij elke druk duurder werd, past geheel in het kader van de steeds toenemende geldinflatie. Ook een zo ideeël boek als een flora staat niet buiten het maatschappelijk gebeuren!

Het uiterlijk van het boek bleef sedert de 2e druk vrijwel gelijk, slechts de kleur van de band wisselde van druk tot druk. In de bezettingstijd moest de naam Heimans op de flora worden weggelaten wegens de antisemitische kronkel in de grootgermaanse hersens. De familie Heimans, gedeporteerd naar Theresienstadt en later vandaar uitgewisseld naar Zwitserland, had toen een zeer moeilijke tijd, maar kwam gelukkig behouden in ons land terug.

Nieuwe bewerkers: J. Heimans, A. W. Kloos jr., G. Kruseman jr., J. H. Kern, Th. J. Reichgelt

Toen in 1909 de 2e druk verscheen, waren Heimans, Heinsius en Thijssse, allen in de zestiger jaren van de vorige eeuw geboren, in de kracht van hun leven. Helaas stierf Heimans reeds in 1914, een groot verlies. Gelukkig kon zijn zoon, Jacobus, die in Amsterdam biologie was gaan studeren en in het sterfjaar van zijn vader juist zijn doctoraal had gedaan, diens plaats in de flora-redactie innemen. In 1946 werd hij (men sprak nog vaak van de 'jonge Heimans') hoogleraar in de hoofdstad.

Heinsius overleed in 1939, Thijssse in 1945. Doordat J. Heimans vanaf de 12e druk (1942) echter steeds deskundige medewerkers aan de flora wist te verbinden, bleef deze wat de in ons land voorkomende planten aangaat op peil. Het waren A. W. Kloos Jr. (12e-17e druk), dr. G. Kruseman Jr. (15e-21e), alsmede J. H. Kern en Th. J. Reichgelt (beiden 18e-21e). Kloos, civiel ingenieur en leraar bij het middelbare onderwijs, bezat een enorme floristische kennis, speciaal ook van adventieven. Kern en Reichgelt, Nijmeegse onderwijzers, waren kort na 1945 tot wetenschappelijk medewerker van het Rijksherbarium benoemd. Ook zij waren uitstekende floristen en o.a. *Carex*-specialisten; het desbetreffende deel van de Flora Neerlandica is van hun hand.

De flora als inleiding tot de bijzondere plantkunde

Vanaf de 9e druk werden tevens de niet bij ons doch wel in Vlaanderen voorkomende wilde planten opgenomen waardoor de flora mede voor dit

editie jaartal	1 1899	2 1909	3 1914	4 1916	5 1920	6 1924	7 1927	8 1930	9 1935	10 1936	11 1939
bladzijden	388	1135	1135	1136	1136	1149	1152	1152	1152	1175	1175
figuurtjes ruim	3400	5000	5000	5000	5000	5000	5000	5000	5000	5000	5000
prijs	f 3,50	f 3,90	f 3,90	f 3,90	f 5,90*	f 5,50	f 5,50	f 5,25	f 5,25	f 5,25	f 5,25

* inclusief 25% crisistoelag

editie jaartal	12 1942	13 1943	14 1944	15 1944	16 1947	17 1950	18 1953	19 1956	20 1960	21 1965	22 1983
bladzijden	1180	1180	1180	1180	1180	1180	1180	1182	1182	1182	1248
figuurtjes ruim	5000	5000	5000	5000	6000	6000	6000	6000	6000	6000	6000
prijs	f 5,50	f 5,50	f 5,50	f 5,50	f 7,90	f 8,50	f 8,50	f 10,75	f 11,50	f 18,—*	f 49,—

* Voor nadien geleverde nadrukken geleidelijk gestegen tot f 41,50

Fig. 1. Overzicht van het aantal bladzijden en figuren, en de prijs van de verschillende edities van de *Geïllustreerde Flora van Nederland*.

gebied bruikbaar werd. In de 12e druk (1942) kwam de lijst 'Onduidelijke bloemen' te vervallen; de vrijgekomen ruimte werd besteed aan een 20 blz. groot hoofdstuk: 'De flora als inleiding tot de bijzondere plantkunde', geheel afkomstig van J. Heimans. Tevens werd hieraan een determinerijst van de in Nederland voorkomende plantengemeenschappen toegevoegd. Op de hem eigen nauwgezette wijze behandelde Heimans hierin

Overblijvend bingelkruid (*Mercuriales perennis*)
(foto: Joke Bokhoven)

vele onderwerpen zoals systematiek, soortsbegrip, nomenclatuur, fenologie, areaal, oecologie enz. en niet te vergeten de in onze eeuw vooral door de jongere generaties ijverig beoefende plantensociologie, tegenwoordig vegetatiekunde geheten. Of dit alles in strikte zin in een flora thuishoort, moge voor discussie vatbaar zijn, ik acht het in dit voor het 'grote publiek' bestemde boek van grote didactische betekenis. Heimans stelde terecht dat een handleiding tot het bepalen van de naam van een plant slechts een noodzakelijk middel tot het echt

leren kennen ervan is. Zij die verder wilden gaan, vonden in dit hoofdstuk zonder twijfel goede stimulansen.

De 22e druk van de 'Geïllustreerde Flora van Nederland'

Na de 21e druk van 1965 duurde het 18 jaar alvorens de 22e uitkwam. Ik kan hieraan – met alle respect voor de persoon en verdiensten van professor Heimans – toch niet geheel voorbijgaan. Het feit doet twee vragen rijzen: wat was de oorzaak van het uitblijven van de nieuwe druk van deze flora en had het anders gekund?

Na de sterk uitgebreide 2e druk (1909) was de flora in 1965 een dikke vijftig jaar oud. Zoals een schip na een aantal reizen voor een algehele revisie op de helling moet, zo moet dit ook met een reeds lang lopend boek gebeuren. Heimans achtte, terecht, voor 'zijn' flora die tijd gekomen. Hij wilde daarbij het aantal sierplanten aanzienlijk uitbreiden vanuit de overweging dat de inheemse wilde flora sterk was verarmd en men even goed voor onderwijsdoeleinden gemakkelijker verkrijgbare siersoorten kon gebruiken. Hij wilde dan al deze soorten in een aparte tabel vervatten. Verder dacht hij de in de loop der jaren nieuw gevonden al of niet inheemse soorten, in de vorige drukken in Aanhangels bij de desbetreffende families vermeld, in de doorlopende geslachtstabellen op te nemen. Kortom, een enorm werk, want de druk-1965 telde bijna 1200 pagina's.

Toen Heimans deze plannen maakte, was hij 76 jaar. Hoewel zijn geheugen ook op hogere leeftijd onaangetast bleef, heeft hij zich, in lichamelijk opzicht toch al niet tot de zeer sterken behorend, vermoedelijk te weinig gerealiseerd dat men zich

Prof. dr. J. Heimans op excursie bij Plombières (juni 1964) en in Zuid-Limburg (juni 1957).

op zo'n leeftijd niet meer van vroeg tot laat met geestelijke arbeid kan bezighouden. Ook de medewerkers en de uitgever aan de flora hadden het er moeilijk mee; Heimans wilde door hen ingezonden partiële wijzigingsvoorstellen altijd nog eens 'in groter verband bezien'. Zo duurde en duurde het . . . Uitgever Versluys kwam in een steeds lastiger parket. Men mocht van hem niet verlangen dat hij, toen de 21e druk uitverkocht raakte, verder maar 'nee zou verkopen' zonder enigerlei uitzicht op een echt nieuwe editie. Hij h  d dit na de 1e druk al eens 6 jaar gedaan! Heimans & Thijssen, die het gevaar zagen, hadden zich toen echter van de hulp van Heinsius weten te verzekeren. Thans restte Versluys weinig anders dan van die 21e druk telkens weer een nieuwe partij te maken, al verouderde het werk naarmate de jaren gingen, steeds meer. Dat b.v. sinds 1973 een aantal soorten volledig beschermd was, bleef voor de florakopers verborgen.

Tenslotte stelde de uitgever een uiterste termijn voor de inlevering van het nieuwe manuscript. met zeer grote en mogelijk t   grote inspanning was Heimans op de gestelde datum van 31 oktober 1978 gereed, maar hij was oververmoeid, werd ziek en overleed, ruim 89 jaar oud, op de voorlaatste dag van dat jaar.

Had het   nders gekund? Naar mijn mening w  l. Het was toch best mogelijk geweest, de flora als voorheen periodiek bij te werken en uit te geven,   snoods door middel van achteraanstaande addenda zoals de ouder wordende Van Ooststroom dit in de laatste door hem verzorgde Heukels-drukken deed. Het was minder fraai, maar tenminste een oplossing geweest en zóveel tijd zou dit Heimans en zijn medewerkers niet hebben hoeven te kosten. Intussen had men dan

tevens een geheel gereviseerde editie kunnen voorbereiden, onder aanvulling van het inmiddels sterk gedunde aantal medewerkers en met een behoorlijke verdeling van de werkzaamheden. Het is helaas anders gelopen.

Van allen die in de loop der jaren hun krachten aan de flora wijdden, is alleen de bioloog G. Kruseman Jr. nog in leven. Niet minder dan rond 335.000 exemplaren kwamen er van 1899 t/m 1982 van de pers. Nu ligt dus een sterk herziene editie ter tafel. Het is niet mijn taak, in dit artikel een oordeel te geven over de vraag of Heimans in zijn bedoelingen ten volle is geslaagd. We mogen dat nauwelijks verwachten; daarvoor was Heimans' taak ten slotte toch t   groot, maar ik hoop van harte dat dan een aantal jongere floristen zich voor de vervolmaking van het werk zal willen inzetten. Want de flora van Heimans, Heinsius en Thijssen is voor de botanische opvoeding van ons volk uiterst belangrijk geweest en is zeker waard dit nog vele tientallen jaren te blijven.

Gaarne betuig ik tenslotte mijn erkentelijkheid aan Drs. J. Heinsius voor het beschikbaar stellen van de hierbij gepubliceerde foto van zijn grootvader, voor de hulp van het Rijksherbarium (foto's Heimans en Thijssen, alsmede van de omslagen van de 2e en 21e druk), en vooral ook aan W. Versluys Uitgeversmaatschappij welke me dank zij haar uitstekende oud-archief vele belangrijke gegevens kon verstrekken.

Adres van de schrijver: